УДК 908

Н.Р. Вахитов

ТИФЛИСТӘН ТӨШКӘН МӘГЪРИФӘТ НУРЫ...

В Тифлисе, культурном центре Кавказского региона, в 1903–1905 годах издавалась газета «Шарки Рус», выходившая под управлением видных азербайджанских писателей Мухаммед-ага Шахтахтинского (1846–1931) и Джалила Гусейнгулу оглу Мамедгулузаде (1866–1932). Через эту газету выражали свои мысли и татарские публицисты и писатели. В этот период, когда еще не зародилась периодическая печать на татарском языке, достаточно свободолюбивая «Шарки Рус» завоевала внимание и симпатию и на Волго-Уралье. Один за другим в центральных городах России у газеты появились свои корреспонденты, писатели и подписчики.

Среди них был и один из уважаемых лиц Оренбурга Фатих Карими. В 30-м номере «Шарки Рус» за 1904 год была опубликована его аналитическая статья, посвященная рассказу Закира Хади «Бәхетле кыз» («Счастливая девушка»). В ней, после упоминания о современном состоянии татарского общества и сложностях становления молодой татарской литературы, кратко излагается содержание рассказа и затрагиваются проблемы, поднятые в произведении (невежество отдельных представителей духовенства, состояние образования, судьба женщин и т. д.).

В заключительной части, написанной в просветительских традициях, делается вывод: «невежество – смерть, знание – жизнь»; обязательность служения Отечеству, нации и человечеству для того, чтобы стать счастливыми.

Вниманию читателей впервые представлена эта статья Фатиха Карими на кириллице.

Ключевые слова: «Шарки Рус», Фатих Карими, Закир Хади, просветительство.

In Tbilisi, the cultural center of the Caucasus region, in 1903–1905, the newspaper “Sharqi Rus” was published under the direction of prominent Azerbaijani writers Muhammad-aga Shakhtakhtinsky (1846–1931) and Jalil Huseyngulu oglu Mammadguluzade (1866–1932). Tatar publicists and writers expressed their thoughts through this newspaper. During this period, when periodicals in the Tatar language had not yet been born, the rather freedom-loving Sharky Rus gained attention and sympathy in the Volga-Urals. One by one, the newspaper gained its own correspondents, writers, and subscribers in the central cities of Russia.

Among them was one of the respected figures of Orenburg, Fatih Karimi. In the 30th issue of Sharky Rus in 1904, his analytical article on Zakir Hadi’s short story “The Happy Girl” was published. In it, after mentioning the current state of Tatar society and the difficulties of the formation of young Tatar literature, the content of the story is briefly outlined and the problems raised in the work are touched upon (ignorance of individual representatives of the clergy, the state of education, the fate of women, etc.).

The final part, written in the enlightenment traditions, concludes: “ignorance is death, knowledge is life”; the obligation to serve the Fatherland, nation and humanity in order to become happy.

This article by Fatiha Karimi in Cyrillic is presented to the readers for the first time.

Keywords: “Sharqi Rus”, Fatih Karimi, Zakir Hadi, enlightenment.

Кавказ төбәгенең мәдәни мәркәзе Тифлис каласында 1903–1905 елларда күренекле каләм ияләре Мөхәммәд ага Шахтахтинский (1846–1931) һәм Җәлил Мөхәммәдколыйзадә (1866–1932) җитәкчелегендә чыгып килгән «Шәркы Рус» газетасы Идел буенда да киң таралган. Татарның зыялы мөхәррирләре шушы басма аша уй-фикерләре белән бүлешкән, милли проблемаларны күтәргән. Эчке Русиядә вакытлы матбугат әле оешеп кына килгән чорда, кыю сәясәтле, шактый иркен мәсләкле, үз сәхифәләрендә төрле фикер яктыртырга тырышкан «Шәркы Рус» тиз арада игътибар казанган. Мәмләкәтнең үзәк калаларында бер-бер артлы газетаның үз мөхбирләре, язышучылары һәм абунәчеләре барлыкка килгән.

Ике ел чамасы гына (300 ләп сан) чыгып калган газетада дистәләрчә татар авторының язмаларын күрәбез. Һәрбер санда диярлек Габдрәшид Ибраһим (Санкт-Петербург), Риза казый Фәхреддин (Уфа), Камил Мотыйгый (Җаек), Мөхәммәдфатих Күлтәси (Әстерхан), Насреддин Хуҗаши (Казан), Габдрахман Гомәри (Әстерхан), Вәгыйзь Нәүрузов (Мәскәү), Шакир Мөхәммәдьяров (Оренбург), Фатих Кәрими (Оренбург), Гаяз Исхакый, Мөхәммәдсадыйк Каргалый, Хәлим Сабит Лабити һ. б. кебек төрле катлаудан чыккан, төрле иҗтимагый-сәяси карашларга ия булган бик күп зыялыларның мәкалә-фельетоннары дөнья күрә. Тәрәккыйпәрвәр муллалар, җәдитче мөгаллимнәр, алдынгы фикерле җәмәгать хадимнәренең хатлары басыла. Бу язмалар арасында тел-әдәбият проблемалары (алфавит реформасы, әдәби тел нормалары турында бәхәсләр, яңа басылган китапларга, дәреслекләргә рецензияләр, сәяхәтнамәләр, мәшһүр затларның биографияләре һ. б.), иҗтимагый-сәяси бәхәсләр (җәмгыяте хәйрияләр, хатын-кыз хәле, мәдрәсәләр торышы, ысулы кадим-ысулы җәдид гаугалары, милли бердәмлек, сүз иреге һ. б.), дини, тарихи мәсьәләләр (садака, бәдәл хаҗ, кыяс, гарәпләр ясаган ачышлар, милли һәм дини кыйммәтләр һ. б.) алгы планга чыга.

Шулар рәтендә Оренбургның мөхтәрәм затларыннан милләт хадиме, әдип һәм мөхәррир Фатих Кәримине искә алырга кирәк. Тиздән үзе дә мәшһүр «Вакыт»ның нашире булган әлеге шәхес инде шушы чорда ук хосусый матбагасында милли әсәрләр бастырып тарата башлый. «Шәркы Рус»ның 1904 елгы 30 нчы санында аның Закир Һадинең (1863–1933) «Бәхетле кыз» хикәясенә багышланган аналитик язмасы дөнья күрә. «Каләм» имзасы белән басылган бу мәкаләдә яшь татар әдәбиятының ярәлу баскычлары, әдип-мөхәррирләребезнең кәйфияте, руханиларның тәрәккыятькә каршылыгы искәртеп кителгәннән соң, «Бәхетле кыз» хикәясенең кыскача эчтәлеге бәян ителә һәм әсәрдә күтәрелгән проблемалар (надан, эшкә яраксыз руханиларның халык тормышына, мәгариф торышына, хатын-кыз язмышына

салган зыяны һ. б.) берәмләп санап кителә. Мәгърифәтчелек традицияләре рухында язылган йомгаклау өлешендә «җаһиллек – үлем, гыйлем – хәяттыр» дигән нәтиҗә ясалып; ике җиһанда бәхетле булу, дөньяда яхшы ат калдырып китү өчен ватанга, милләткә һәм гомум инсаниятка хезмәт итү тиешлеге; тормыш сазлыгыннан котылып, гали хиссиятләр белән тулы рухани хәят мәртәбәсенә күтәрелү зарурлыгы; уку-укыту, тәгълим-тәрбия эшләрен заман таләпләренә тәңгәл китереп тәрәккый иттерү фарызлыгы бәян ителә.

Укучы игътибарына Фатих Кәриминең шушы язмасы беренче тапкыр кирилл хәрефләренә күчереп тәкъдим ителә.

Фатих Кәрими

Яңа китаплар – «Бәхетле кыз»

Фельетон. Оренбургтан.

Биш-ун елдан бирле безнең Казан вә Оренбург матбагаларында төрки телендә әдәбият башлангычы дип каралырга лаек бер иш вак-төяк рисаләчекләр[1], әдәби вә фәнни әсәрләр басылып килмәктәдер. Боларның бер өлеше – тарих, җәгърафия, хисап кебек гыйлем вә фәннәргә караган дәрес вә уку китапларыдыр, икенче өлеше исә – асыл әдәбият дип аталырлык нәрсәләр, иҗтимагый тормыш хәлләрен бәян иткән хикәя вә романчыклардыр. Дөрес, һәр ике аланда да әлегә тәрәккый вә камиллеккә ирешкәнебез юк, кимчелекләребез исә санап бетергесез күптер. Дәрес вә уку китаплары тәртип итү өчен, бик күп гыйлемнәр вә фәннәрдән хәбәрдар булу өстенә, педагогика һәм психология кагыйдәләрен белү тиеш булган кебек, хикәяләр вә романнар язып, каләм ярдәмендә җәмәгать фикерен дөрес тарафка юнәлдерү өчен дә бик күп мәгълүмат вә белем иясе булу кирәктер. Безнең мөхәррирләребез дә, әдип вә педагогларыбыз да – низамлы[2] тәгълим-тәрбия күргән, төпле уку йортларында камил белем алып чыккан затлар түгел, бәлки үзләрен мең бәла вә йөз төрле гайрәтләр илә мәдрәсә баткагыннан, схоластика дәрьясыннан коткарып, иркен сулыш алыр-алмас каләмгә ябышкан адәмнәрдер. Шуңа күрә, хәзергә алардан артыгын таләп итү вә кимчелекләре өчен хисапка тарту инсафка сыймас. Киресенчә, җәмгыять вә милләт файдасына хәл кадәре кылган хезмәтләре сәбәпле аларга рәхмәт белдерү тиештер. Һәр эшнең башы шулай була, һәр милләтнең тәрәккыйсе шул юл белән башлана. Өстәвенә, бу яңа әсәрләр арасында шактый әһәмиятле вә укылырга лаек булганнары да аз түгел. Аларның кайберләрендә киная юлы белән милләтебезнең мәгариф вә мәдәният, фикри тәрәккыят[3] җәһәтеннән артта калганлыгы, бу аяныч хәлдә катып яту ярамаган-

[1] Рисалә – җыентык.

[2] Низамлы – тәртипле.

[3] Фикри тәрәккыят – алдынгы фикер.

лыгы, заманга карап хәрәкәт итү зарурлыгы әйтелә. Ләкин һәртөрле яңарыш вә тәрәккый фикерләренә руханиларыбыз аяк терәп каршы торганга, яңа рисаләләрнең һәммәсендә дә диярлек руханилар хакында сүз чыкмый калмый. Бу хәл бер бездә генә түгел, башка милләтләрдә дә нәкъ шул төследер.

Менә шушы рисаләләр җөмләсеннән соңгы арада Оренбургта Мөхәммәдфатих Кәримов матбагасында «Бәхетле кыз» исемендә бер китап басылып чыкты. Язучысы З.Һ. хәрефләре артына яшеренгән. (Бу рисалә кечкенә буйда 100 бит булып, бәясе 14 тиен, сатылган җире – Оренбургта Кәримов матбагасыдыр).

Рисаләнең кыскача эчтәлеге шуннан гыйбарәт: Уфа вилаятендәге авылларның берсендә имам булып торган Нургаян әфәнде вафат була. Бер микъдар акчасы да булганга, имамның тол калган хатынына һәр тарафтан яучылар килеп торса да, бу ханым берсенә дә ризалык бирми. Мәхәллә озак вакыт башсыз торганга авыл халкының эчләре пошып, бер мәдрәсәдән Сәлимҗәүһәр исемле шәкертне китертеп имамлык вазифасын тапшыралар һәм мәрхүм имамның тол хатынына өйләндерәләр. Көннәрдән бер көнне яңа имам мәхәллә халкыннан берәүгә кунакка бара. Шунда ул, очраклы рәвештә, өй хуҗасының алма җимешедәй пешеп өлгергән, чәчәк төсле ачылган, фәрештәдәй гүзәл уналты яшендәге Гайшә исемле кызын күреп кала. Имамның сылу кызга күзе төшә, башы әйләнә, ничек булса да бер юлын табып, бу кызыкайны үзенеке итү әмәленә керешә.

Имам кебек изге кыяфәтле кеше сорагач, ата-ана күнәләр, ләкин кызның күңеле яшь, чибәр, фикерле вә мәгълүматлы, әле укуын да тәмамлап өлгермәгән Габбас исемле шәкерттә була. Имам үзе карт, кыяфәте чирканыч булудан тыш, ничә еллар бергә гомер иткән хатыны өстенә, әле яше дә тулып җитмәгән кызны алырга кызыгуы – бары хайвани теләкләре котырганнан гына булганга, Гайшә туташ аңа нәфрәт кылып елый да елый. Ләкин ата-анасына итагатеннән һәм, бигрәк тә, безнең татар кызлары арасында үз фикерен әйтү гадәте булмаганлыктан, никах көнендә ризалыгы соралганда дәшми кала. «Дәшмәү һәм елау – ризалык галәмәтедер» дип, бер шәех әфәнде никахны укып та ташлый, Сәлимҗәүһәр хәзрәт чәч-сакалындагы агара башлаган төкләрне йолкып, кыз куенына керергә әзерләнә башлый. Ләкин һич көтелмәгән бер хәл килеп чыгу сәбәпле, Сәлимҗәүһәргә кыз насыйп булмый. Ул мәче кебек иреннәрен генә ялап кала, никах бозыла. Кыз үзе сөйгән Габбас әфәндегә иргә бара. Хикәянең асылы менә шуннан гыйбарәт.

Моннан тыш, әсәрдә Уфа вилаятендәге башкорт вә типтәр авылларының көнкүреш хәлләре дә сурәтләнә. Имамлык мәкаменә кунаклаган бер иш булдыксыз вә яраксыз адәмнәрнең халык арасында ялгыш фикерләр, хорафатлар таратып ятуы; дин, белем, тәгълим-тәрбия мәсьәләләрендә кабилиятсез шыр надан хәлфә кисәкләренең халыкны ялкаулык вә эшсезлек чокырына төртеп төшерүләре; сөрсеп беткән мәгънәсез сөйләк-риваятьләрнең шәригать кагыйдәләреннән

өстен куелуы фаш ителә. Хатын-кызның мәгълүматлы вә тәрбияле булуы гаилә вә җәмгыять тормышына күркәм йогынты ясый, диелә. Укымышлы, төзек фикерле имамнарның мәхәллә халкын тәрәккый вә сәгадәт юлына алып чыгу өчен ни тиклем олы хезмәтләр итә алуы күрсәтелә. Аларның ни рәвешле хәрәкәт итәргә вә ни төсле вәгазьләр сөйләргә тиешлеге рисаләнең авторы тарафыннан тәфсилләп бәян ителә. Укучыларны ялыктырмас өчен, әсәрнең күп кенә урыннарына көлке-мәзәк элементлары кертеп җибәрелә.

Заман вә мәдәният тәэсире белән безнең тормыш вә көнкүрешебездә зур үзгәрешләр көтелә. Хәзерге хәлләребезне шундый рисаләчекләргә вак-вак хикәяләр итеп язып, киләчәктәге әдипләребез һәм язучыларыбызга ядкәр калдыру – бик күркәм эш. Алар күп рәхмәтләр әйтерләр. Укырга, язарга, өйрәнергә һәм белергә кирәк. Я булмаса бу дөньяда бөтенләй яшәмәскә. Җаһиллек – үлем, гыйлем – хәяттыр. Кешенең җисмани тормышы – бик кыска һәм вакытлы бер нәрсәдер. Мәңгелек рухани хәяты исә – милләтенә, диненә, ватанына вә гомум инсанияткә эчкерсез хезмәт нәтиҗәсендә калдырып киткән изге исемедер. Ашап-эчү һәм ятып йоклаудан гыйбарәт булган хайвани тормыш белән чикләнмичә, башыбызда олы фикерләр, кальбебездә[1] гали[2] хиссиятләр хасил итеп, рухани тереклеккә һәм мәңгелек бәхет-сәгадәткә ирешергә тырышыйк.

Заман – тәрәккый заманы,
Җиһан – гыйлем җиһаны.
Бармы надан җәмгыятьнең
Исән-аман калганы?

Каләм

Басмага әзерләде:
Вахитов Наил Ринат улы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты аспиранты

К печати подготовил:
Вахитов Наиль Ринатович,
аспирант Института языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ

bigey4052@gmail.com

[1] Кальб – күңел.
[2] Гали – бөек.